

Георгій Папакін

КИЇВСЬКА “АКАДЕМІЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО” XI СТ. НАУКОВА ГІПОТЕЗА М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛА

1930 (вихідні дані – 1931) року світ побачив першій і єдиний із запланованої серії “Київських збірників історії й археології, побуту й мистецтва”, видання Академічної комісії історії Києва. Збірник став одним із наслідків пошуку академіком М. Грушевським нових напрямних у трактуванні історії України, а саме – розвитку регіоналістичних студій, або “порайонних досліджень України”. У статті “Три Академії”, присвяченій 10-річчю Всеукраїнської академії наук (тому, очевидно, написаній ще 1928 року), відомий історик оприлюднив свої нові висновки щодо схеми історичного розвитку академічного процесу в Україні. На його переконання, такому процесові притаманна була насамперед тяглість, яка засвідчена послідовним існуванням київських наукових центрів від XI до XX ст. Першим із них став національно-культурний осередок великого князя Київського Ярослава Мудрого XI ст. (Академія Ярослава). Наступником його виступила Києво-Могилянська академія XVII–XVIII ст., що постала внаслідок діяльності київського митрополита Петра Могили та гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи (Київський Атеней). Завершенням цього поступу, на думку академіка, стало створення УНТ 1907 р. та потім – УАН 1918 р.¹

Можна сміливо стверджувати, що така концепція стала новим кроком у подальших наукових узагальненнях М. Грушевського. Адже про науковий гурток книжників (Академію), заснований великим київським князем Ярославом Мудрим у XI ст., історик не писав у жодній своїй універсальній праці. Згадки про неї відсутні в “Історії України-Руси” та “Історії української літератури”, відповідні томи яких побачили світ значно раніше.

Є всі підстави розглядати те, що Грушевський написав про Академію Ярослава, в якості абсолютно нової наукової гіпотези, народження якої відбулося не раніше 1928 року. Вона, як слушно наголошував засновник грушевськознавства Л. Винар, становила “інтегральну частину його наукової

¹ М. Грушевський, “Три Академії” в М. Грушевський, *Твори у 50-ти томах*, т. 10 (1): *Серія “Історичні студії та розвідки (1924–1930)”* (Л., Світ 2015) 399–412.

схеми історії України”². Проте можемо говорити про її подальший розвиток і поглиблення, результат нових роздумів ученого над культурною історією Києва, визначення “вузлових моментів цього культурного процесу, їх внутрішніх зв’язків і змін, аж до останнього моменту – перетворення Києва в академічний осередок у буквальному значенні цього слова”³. Тому надзвичайно цікаво з’ясувати історію походження цієї ідеї, яка і тоді, і нині сприймається далеко не однозначно.

Основним джерелом для гіпотези академіка щодо існування Академії Ярослава виступають, як він сам зазначав, кілька рядків літописного запису, датованого 6546 (1037) роком:

“Заложив Ярослав город – великий Київ, а в городі сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву св. Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам’яну, Благовіщення святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святым благовіщенням Господнім і молитвою святої Богородиці та архангела Гавріїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини. І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з’являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов’янську мову і письмо [святее] і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм’якиш, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне”⁴.

Перед нами вплетений до основного тексту літопису панегірик великому князю Ярославу як освітньому діячеві, котрий заклав основи середньовічної української культури шляхом переписування, перекладу та поширення книг, заснуванням церков та монастирів, прихильністю до церковнослужителів (насамперед монахів) як найосвіченішого прошарку тогочасного населення. Очевидно, що його прив’язка саме до 1037 року досить умовна, адже йдеться про загальну оцінку всієї культурно-освітньої діяльності князя.

² Л. Винар, ‘Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій’ в *125 років київської української академічної традиції (1861–1986)*. Збірник, ред. М. Антонович (Нью-Йорк 1993) 283.

³ М. Грушевський, ‘Три Академії’, с. 399.

⁴ *Літопис руський. За Іпатським списком*, перекл. Л. МАХНОВЕЦЬ (К., Дніпро 1989) 89.

На підставі таких свідчень літопису академік побудував свою гіпотезу про заснування князем Ярославом інтелектуального культурно-наукового осередку при соборі св. Софії у Києві. Надалі Грушевський порівнював таку київську академію з гуртком книжників часів Карла Великого, відомим як “Академія Карла Великого”. За аналогією з нею з’явилася і назва “Академія Ярослава”. Історик шкодував, що інших свідчень її діяльності немає, і в тому на рівні джерельного обґрунтування вона поступається академії Каролінгській, заснованій в Ахені (Аквізграні) 794 р. Адже про “придворну академію” франкського імператора збереглася певна кількість джерел, як то “Життя Карла Великого” Айнгарда, праці самих “академіків”, що дозволяє говорити про коло її членів, їхні наукові напрацювання тощо. Найвідомішими серед них були філософи Алкуїн (сформував принцип викладання “семи вільних мистецтв”, що ліг в основу середньовічної європейської університетської освіти), його учень Рабан Мавр, історики Варнефрід, Павел Діакон, Айнгард, мовознавець Пьотр Пізанський, поети Ангільберт, Теодульф та ін., які були уродженцями різних країн Європи⁵. В роботі академії брали участь сам імператор, члени його родини (у тому числі доньки), придворна молодь. Наслідками діяльності цього гуртку західноєвропейських книжників став короткий період Каролінгського ренесансу. Визначальними його рисами історики називали повернення до наукового й суспільного обігу деяких творів давньоримських письменників, що переписувалися у багатьох скрипторіях, створення численних зразків ілюмінованих рукописів, творів прикладного мистецтва, навіть запровадження нового стандартизованого рукописного шрифту (каролінгський мінускул)⁶. Саме в той період було започатковано середньовічне західноєвропейське історіописання. Значного поширення набули твори про походження народів (“Історія лангобардів” Павла Діакона), історії видатних осіб (“Життя Карла Великого” Айнгарда), загальні історичні хроніки як окремий історіографічний жанр. Отже, академія Карла Великого залишила по собі значний слід у писемних джерелах, численних зразках рукописного книжкового мистецтва, багатьох переписаних античних пам’ятках. Її діяльність, хай і коротка, безумовно мала історичне значення.

У порівнянні з нею існування київської “академії Ярослава”, про яку вперше заговорив М. Грушевський, і досі виглядає лише науковою гіпотезою. Маємо одне непевне літописне свідчення, проте не можемо прослідкувати конкретних наслідків, результатів учених занять цієї академії. Історик писав: “На превеликий жаль, ні автор цієї записі, ні інші автори не дали нам імен з

⁵ Ю. Скіра, “Каролінгське відродження: передумови, творчі, досягнення” *Глухівські наукові читання – 2013: Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції молодих учених та студентів, присвяченої 270-літтю укладання “Прав, за якими судиться малоросійський народ”* (К., Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК 2013) 85–86.

⁶ Див.: А. Левандовский, *Карл Великий* (Москва, Молодая Гвардия 1999) 256 с.

сього книжкового гурту, ні одного з творів оригінальних і перекладних, що вийшов з нього, ні тої політичної й ідеологічної обстанови, в якій сей гурт формувався, жив і розвивався”⁷.

Проте сам історик намагався окреслити висловлену ідею, вдаючись, як він пише, “до здогадів і гіпотез”. Академік наводить факти і думки інших авторів, безумовних авторитетів у галузі давньоруської культури (А. Шахматова, В. Приселкова, М. Істріна), стосовно початку літописання у Києві саме за Ярослава; поширення перекладів слов’янською мовою історичних, церковних, наукових праць (хроніки Сінкела та Амартола, “Історія Юдейської війни” Йосифа Флавія, “Александрія”, “Откровення Методія Патарського” та ін.), впровадження монастирської аскези тощо. Водночас історик намагається окреслити і коло членів Академії Ярослава. Серед них названі як ймовірні “академіки” митрополит Іларіон, автор “Слова про Закон і Благодать”, члени князівської родини: сини Святослав, Всеволод (знавець 5 мов). З церковних ієрархів Грушевський згадує як потенційного “академіка” Теопемпта, першого митрополита-грека, який імовірно привіз із собою грецькі книги та грецьких учених-богословів. Міг належати до гуртку також чернець Яків, автор “Пам’яті і Похвали Володимиру”. З тогочасних адміністраторів академік з певною мірою припущення відносив до гуртка книжників київського боярина Остромира-Йосифа, згодом новгородського посадника, замовника відомого “Остромирова Євангелія” 1057 р. Ймовірно до їх числа належали також кодифікатори “Правди руської” тисяцький Коснячко, Микифор Киянин, щодо яких Грушевський писав: “може, й вони були чимсь більшим, ніж простими адміністраторами і суддями?”⁸.

Відомий історик виявився надзвичайним оптимістом, коли висловлював надію на винайдення нових свідчень, і “з тим фізіономія сеї Ярославської академії та діло, нею зроблене, стане ясніш, багато ясніш, ніж ми тепер уявляємо; можна буде докладніше вказати, що внесла вона в тогочасне життя, яка була її роля в культурнім процесі приєднання Східної Європи до огнищ Середземної цивілізації і об’єднання східноєвропейської людності: тутешніх етнічних груп і територій в культурно-національних формаціях”⁹. На жаль, такі джерела досі не виявлено.

Більш того, гіпотеза про “академію Ярослава” практично не була сприйнята наступними поколіннями дослідників історії середньовічної України.

Професор Л. Винар, засновник грушевськознавства на еміграції, присвятив концепції “трьох академій” М. Грушевського спеціальну статтю, в якій коротко зупинився на всіх трьох її складових. Він слушно підкреслив

⁷ М. Грушевський, ‘Три Академії’, с. 410.

⁸ *Ibid.*, с. 411.

⁹ *Ibid.*

той доконаний факт, що на сьогодні маємо ще недостатньо історичних свідчень, які б повністю підтвердили гіпотезу М. Грушевського про “Академію Ярослава” та її членів. Л. Винар все ж таки наголошував на слушності гіпотези Грушевського щодо реальності такої академії як культурного осередку (гурток київських книжників), доцільності зробленого останнім порівняння її за деякими параметрами з Академією Карла Великого VIII–IX ст. – яскравим виявом “Каролінгського Відродження” в Західній Європі¹⁰. При цьому Винар посилається на праці таких істориків, як Г. Вернадський та М. Брайчевський.

Дійсно, серед прихильників гіпотези М. Грушевського варто назвати відомого дослідника Середньовічної України М. Брайчевського. У працях, опублікованих за радянського періоду, той досить обережно міг згадати “софійський гурток книжників, заснований у Києві Ярославом Мудрим і очолений Іларіоном”¹¹. При тому, історик уважав у чомусь альтернативний йому Києво-Печерський чернечий гурток “чи не найвизначнішим зосередженням давньоруської культури”¹². Проте в неопублікованій за радянських часів праці “Суспільно-політичні рухи в Київській Русі” автор писав про Академію Ярослава вже як про доконаний факт, не згадуючи автора гіпотези: “Стараннями великого князя при Софійському соборі утворилася своєрідна академія – гурток добре підготовлених книжників-письменників та учених, зайнятих не лише перекладом з грецької та переписуванням наявних книжок, а й укладанням нових літературних творів, покликаних утілювати й пропагувати теоретичну платформу доби. Наслідком тої діяльності було створення першої на Русі княжої бібліотеки, яка займала Михайлівський вівтар Софійського собору”¹³. До гіпотетичного списку членів гуртку, окресленого М. Грушевським, він додав ще Луку Жидяту, в 1036 р. висвяченого на Новгородського єпископа, митрополита Йоанна, автора “Служби Борису і Глібу”. При тому, підкреслена висловлена М. Грушевським думка, що насправді інформація про членів Академії Ярослава відсутня. Про всіх згаданих осіб знаємо лише тому, що вони були активними учасниками інших подій суспільно-політичного і релігійного життя. До конкретних результатів діяльності академії М. Брайчевський відніс створення значної кількості оригінальних творів (публіцистичних, агіографічних, історичних), у тому числі літописний звід 1037 р.¹⁴.

Російський дослідник-емігрант Г. Вернадський повністю підтримав висловлену М. Грушевським гіпотезу, вважаючи, що в ній немає жодного перебільшення. Син засновника і першого президента УАН у праці, опублікованій

¹⁰ Л. Винар, *Op. cit.*, с. 288.

¹¹ М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі* (К., Наукова думка 1988) 226.

¹² *Ibid.*

¹³ М. Брайчевський, ‘Суспільно-політичні рухи в Київській Русі’ в М. Брайчевський, *Вибране* (К., Вид. імені Олени Теліги 2009), т. 1, с. 219.

¹⁴ *Ibid.*, с. 220.

уперше англійською мовою 1948 р., уважав, що “Ярослав задумав грандіозний план распространения образования на Руси на широких основаниях”, частиною якого, очевидно, і була академія. За його припущеннями, заснований Ярославом науковий гурток міг проіснувати аж до розграбування Києва військами Андрія Боголюбського в 1169 р., тобто понад 100 років¹⁵.

Серед істориків української діаспори “академію Ярослава” у своєму загальному курсі історії України побіжно згадувала Н. Полонська-Василенко, прямо посилаючись на статтю М. Грушевського¹⁶. Ще раніше, у надрукованій у Празі 1944 р. брошурі вона присвятила кілька сторінок аналізу культурних здобутків Києва за князів Володимира та Ярослава. Історик згадувала київську школу переписувачів книжок, мистецтво книжкової мініатюри, що поєднувало “східні, візантійські, ірландські орнаменти, звірячий стиль з квітчастим, людей і геометричні схеми, щоб утворити щось нове, чарівне й єдине”¹⁷. Вона називала конкретні рукописні книги, що вийшли з майстерні київських переписувачів: оригінальне “Слово про Закон і Благодать”, “Ізборник Святослава”, “Мстиславове Євангеліє”, “Остромирове Євангеліє”; інші перекладні твори античних та візантійських письменників, збірки морально-дидактичної літератури; східна література та твори західноєвропейського походження тощо. Також згадане започаткування літописної традиції як літературної праці, що була “властива лише людині освіченій, висококультурній”. Полонська-Василенко підсумувала свій нарис культурного життя столиці Середньовічної України так:

“...перетворився Київ на великий культурний осередок цілої Європи, добре відомий у Парижі й Майнці, Римі й Кракові, Празі й Відні. Характерно, що Адам Бременський уважав його суперником Константинополя, ставив на друге місце після цієї світової столиці. Та висока культура, що її зразки збереглися до наших часів лише в уламках, уривках, витворилася в Києві в значній мірі наслідком різноманітних відносин, які зв’язували Київ з іншими осередками Європи й Сходу. Те, що зветься «київською культурою», увібрало низку різних впливів; кожна країна давала їй те, що було в ній найкоштовнішого: арабський Схід дав чудовий фантастичний орнамент з тваринами й арабесками та поетичні байки, Візантія дала християнську релігію та церкву, право, закони, літературу, мистецтво та дорогоцінні паволоки, Скандинавія – князів і саги, Німеччина – романську архітектуру й оповідання, Франція – пісні менестрелів, далека Ірландія – орнамент рукописів. Але це все тут, у Києві, перетворившись на своєрідне нове, яскраве, свіже, чарівне виявилось у мистецькому творі св. Софії, в мініатюрах «Збірника Святослава» та «Остромирова Євангелія», в «Слово о полку Ігоревим» і «Руській правді»”¹⁸.

¹⁵ Г. Вернадский, *История России*, т. 2: *Киевская Русь* (Москва, Аграф 1999) 448 с.

¹⁶ Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, т. 1: *До середини XVII ст.* (К., Либідь 1995) 132.

¹⁷ Н. Полонська-Василенко, *Київ часів Володимира та Ярослава* (Прага, Вид. Юрія Тищенка 1944) 55.

¹⁸ *Ibid*, с. 62.

Як бачимо, відомий історик знайшла додаткові аргументи на користь гіпотези М. Грушевського про “Академію Ярослава”, але не згадала її автора, не пов’язувала розквіт культурно-наукового життя з конкретними формами його організації.

Радянські історики зі зрозумілих причин зберігали повне мовчання стосовно гіпотези М. Грушевського. Лише з оголошенням т. зв. “перебудови” і “гласності” в СРСР у колективній праці співробітників Інституту історії України НАНУ “Історія України. Нове бачення” з’являється згадка про імовірне існування київського гуртка книжників, але без уживання терміна “академія”, без посилання на автора цієї наукової гіпотези: “Навколо Ярослава склався гурток з представників давньоруської інтелектуальної еліти, до якого входив славетний книжник і філософ, автор першого давньоруського філософського твору «Слово про закон і благодать» і, можливо, першого літопису Іларіон”¹⁹.

Як не дивно, практично повз гіпотезу академіка пройшли автори спеціального дослідження “М.С. Грушевський і Academia”, які лише побіжно згадали статтю “Три академії” та теорію безперервності історичного процесу в Україні, “софійський науково-культурний осередок Ярослава Мудрого XI ст.”. Чомусь до академій, заданих у статті, було додане ще Острозьку академію-колегію кінця XVI – початку XVII ст., хоча автор ніяк не міг писати про неї в статті, присвяченій саме київським культурним центрам²⁰.

Сучасні українські дослідники історико-культурної спадщини Середньовічної України, як правило, ведуть мову про київський гурток / київські гуртки книжників XI ст., пов’язуючи їх з іменем Ярослава, але уникають терміна “академія Ярослава”. Філолог О. Сліпушко згадує три таких гуртки в XI–XII ст. (Софійський, Печерський, Видубицький). Щодо Софійського вона зазначає: “Перший осередок – книжники кола Ярослава Мудрого, до якого належали сам Ярослав Мудрий, Іларіон, Григорій, Данило Заточник, Лука Жидята, Іаков Мних, Іоан (укладач Ізборника 1076 р.), Нестор, поет Янь, Данило Ігумен та ін. Це була певною мірою світська школа, котра християнські категорії тлумачила у тісному зв’язку з тогочасним суспільно-політичним і культурним життям”²¹.

Отже, 90 років, що минули від часу формулювання М. Грушевським гіпотези про Ярославову академію, не принесли їй ані підтвердження шляхом виявлення нових джерельних доказів її існування, ані широкого визнання. Та чи можна вважати за цих обставин її непідтвердженою? Однозначно ні.

¹⁹ *Історія України: нове бачення. У 2-х томах*, т. 1 (К., Україна 1995) 61.

²⁰ П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржасв, М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, чин (К. 1993) 30.

²¹ О. Сліпушко, ‘Осередки книжників доби Київської Русі: ідейно-тематичні орієнтири та система художніх цінностей’ (К. 2005) вип. 12, *Літературознавчі студії* 427–431.

Якщо досі не маємо прямих свідчень про київський гурток учених-книжників, заснований князем Ярославом в XI ст., то можемо говорити про очевидні результати його діяльності. Вони були б неможливими, якби не діяв у Києві при Софійському соборі такий гурток, навіть без офіційної назви “Академія Ярослава”.

Першим з очевидних аргументів на користь гіпотези М. Грушевського є незаперечний факт значного поширення практики переписування книг слов'янською мовою, що надходили переважно з Болгарії, створення власних літературних праць, здійснення численних перекладів з грецької. Все це вимагало наявності організаційного центру, який керував би тодішньою книжковою справою. З періоду XI–XIII ст., на думку російських дослідників, до нас дійшло лише кілька (до 3) відсотків рукописних книг. За “Предварительным списком славянорусских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР” нараховується 190 рукописних книг цього періоду, з яких 26 мають болгарське і сербське походження. XI ст. датовані 33 книги, межею XI–XII ст. – ще 17. Тобто на карб “академії Ярослава” можна записати більшість із цих 50 книг. Очевидно, що насправді спадок київських книжників XI ст. був значно більшим. Отже, навіть збережені примірники вочевидь доводять справжній прорив у створенні й поширенні книг у Середньовічній Україні, пов'язаний саме з добою Ярослава.

Другим аргументом може стати формування потужного кола тодішніх інтелігентів, що склалося навколо Ярослава. Літописи зберегли нам імена лише кількох священиків, бояр, адміністраторів, членів князівської родини, які вочевидь належали до найближчого інтелектуального оточення князя. До названих М. Грушевським осіб потрібно, на наш погляд, додати також і доньок Ярослава. Принаймні, щодо Анни, виданої заміж за французького короля Генріха I, засвідчено її високу освіченість, знання кількох європейських мов (окрім французької, ще й шведська, латина, грецька). Для Західної Європи того часу це вже було нетиповим. Адже там традиції “Академії Карла Великого”, в культурних заходах якої брали участь доньки імператора, на той момент були практично повністю втрачені.

Можна припустити, що це були справжні “академіки” гуртка Ярослава. Але поруч з ними працювали численні переписувачі книг, автори книжкових мініатюр, які виробили спеціальний шрифт, стандартний для всіх рукописів київської школи. Імена більшості з них не збереглися, але їх маємо так саме вважати членами “академії Ярослава”. За спостереженнями сучасних учених, вони залишили сліди своєї діяльності навіть на стінах собору св. Софії. До речі, там зберігся і точно датований запис інтронізації митрополита Іларіона 12 лютого 1051 р.²²

²² В. Корніснко, *Графімі Софії Київської XI – початку XVIII ст.* (К. 2014) 138–147, 169–174.